

HOLLÓERDŐ

Börcsök Erzsébet prózájáról

H Ó Z S A É V A

A *Hollóidő* című Szilágyi István-regény itthoni olvasója, a „képzelt” tájelemek játékos behelyettesítője azonnal a vajdasági tájhoz, a Bánáthoz kapcsolódó metaforára gondol. Arra, amellyel Börcsök Erzsébet regényében, *A végtelen falban* találkozott. A figyelmes olvasó ugyanis végérvényesen bevészte a fogalmat: „holló erdő” („hollóerdő”). Szenteleky Kornél a bácskai tájra is vonatkoztatja megállapítását: itt nincsenek erdők, csak fák vannak, amelyeket becsülnünk kell, mert a miénk.

A *Szeressük azt, ami a miénk* című felolvasatlanul maradt Szenteleky-írást (Reggeli Újság, 1933. augusztus 27., Új lehetőségek – új kötelességek. Forum, Újvidék, 2000. 206–209.) egy fölényes társasági beszélgetés élménybeszámolója indítja, amely a Jugoszláviai Magyar Könyvtár és a Kalangya kiadványaira vonatkozik. Az egyik jelenlevő fitymáló kritikus megjegyzését idézi is Szenteleky: „Igaz, hogy Börcsök Erzsébet regénye sem rossz, de mennyivel különb kisebbségi regények jelentek meg már Erdélyben!” Egy másik dölyfös bíráló viszont Farkas Geiza regényét Stefan Zweig írásaihoz méri. Szenteleky a példák (ellen)parabolaértékét hangsúlyozza: a fölényes kritikusok nem veszik figyelembe az eltérő mértékegységek alkalmazásának elvét, az egyedüli helyes értékszemléletet. Nem biztos, hogy az önkritikus értékmérés helytelen út, a vitalehetőség természetesen fennáll. A meglepően gazdag és sokrétű Börcsök Erzsébet-recepció az eltérő mértékegységek meglétét bizonyítja. Az értékek kiemelése azonban mulaszthatatlan feladat.

Margit, *A végtelen fal* Bécsben tanuló hősnője egy stájer lánynak mutatja be szülőföldjét. Legalulról indul, a Dunától. Nem lefelé halad a Dunán, mint a Duna-mítosz megálmodóinak többsége, hanem bécsi nézőpontból, alulról felfelé. A szülőföld bemutatása dialogizáló bemutatás. A földrajzi távlat külső

szemszögéből az emlékek és a képzelet jelentik a támpontot; a megszólított pedig idegen, teljes kívülálló, ráadásul a ház- és falrengetegben álló sárga házban hangzanak el a vallomástöredékek. A narrátori reflexió a „helyi színek” bemutatásánál is jelentősebb: „Furcsa volt itt nagy libalegelőkről, apró hollóerdőkről mesélni, ebben a házrengeteg közé ékelt kopasz sárga házban. Nagy képzelőerő, nagy szeretet kellett hozzá, hogy valaki legyűrje a nagyváros ezer zaját, a Rennwegről feláramló dübörgő társzekerek, szirénázó autók, vágató fiákerek lárámját és azon túl kavargó varjúcsapatokat, ostordurrogást képzeljen el.”

A regény exozicciója közép-európai diskurzusként olvasható, ahol az *itt* és *ott* relációja kerül előtérbe, ráadásul éppen a Monarchia széthullása előtti pillanatokban. Margit hazatérésével pedig a Monarchia fővárosától való térbeli distancia is megvalósul. Bécs tehát az első regényszíntér, Bécsről pedig már Kosztolányi megállapítja: próteuszi város. A bánáti szülőföld növény-tengere, a rétek és puszták állandóak, Schönbrunn viszont a háború végén átváltozik, hiszen legfőbb értékei, a virágok pusztulnak el. Az olvasó ezután *lefelé* halad. A Duna hullámai, a kosava érvényesülése, a sorsközösség kérdésköre az *Eszter* című regényben is felmerül.

A mai idők olvasója feltétlenül felfigyel Börcsök Erzsébet szociográfiai érzékenységére, a bánáti régió írójának „hiteles” és megbízható nézőpontjára. Nevezhető posztrégiósnak is, hiszen a korai regény, a *Sári* óta az első világháborút követő szituáció, a történelmi korszakváltás, illetve a háborút követő „módosulások” érdeklik az író-ént, amelyről Herceg János bácskai regénye is vall. A felbomlott frontok, a határ, a hatalomváltás, a pozícióvesztés, a forradalmi anarchia, a nemzeti érzékenység, a gazdasági válság kezdetei, a falura támaszkodó város, a piac kérdése, a kivándorlás, Pannónia történelmi rétegetettsége, a kommunikációs kapcsolatok, az egyén tévelygése és az adott kor „kereső” egyénisége foglalkoztatják a szerzőt. Ügyel a térkonstrukcióra, valamint a háború előtti világkép érzékeltetésére.

A recepció a létszemlélet fatalizmusát emeli ki. Az *Eszter* című regény Schopenhauerre, a végtelen fájdalomra és kínra utal. A választófalak szintén végtelenek. Bánátnak lenni sors. Ördögszekérsors. Átok. A szelek fújnak, és viszik az ördögszekeret. A lelkekbe pedig belopózik a bizalmatlanság ördögszekere; a történelmi választófalak és változások a hét nemzet és hét nyelv szempontjából is Börcsök Erzsébet alapkérdését hozzák felszínre: *Hogyan is állnak az emberek egymással?* A válaszfalak elkülönítik a magányos, tévelygő, kevély egyéneket. A magány a rétekkel és a pusztákkal teli világban geopszichikai adottság, a *Hétszínsemű leány* című novellában a Réti beszélő névként is jelen van.

Sorsnak tekinthető a tüdőbaj, a gyógyíthatatlan kór. És a családtörténetekben is rejlik némi sorsszerűség. A történet, az évek az egyén mellett száguldanak el, a családi hagyomány (Kalánék vagy Módráék földbirtokos, illetve vasutas múltja) meghatározó. A környezet apró néprajzi sajátosságai szintén felsejlenek. És persze az ünnepek. Az ünnep külső „történet”, határhelyzet, amely egyéni és történelmi sorsfordulattal függ össze. A történelmi mozgás annyiban fontos, amennyit az egyén befogad belőle. A történelmi idők, amelyekről Börcsök Erzsébet szól, behúzódásra készítetik az egyént. Az ünnep kiközökenést, kimozdulást hoz: összehozza a családokat vagy a tágabb közösséget, alkalmat ad a dialógusra, a tapasztalatszerzésre, az idő *megélésére*. A „bánati karnevál” sajátos „karnevál-variáns”, amely a szövegépítés alappilléret jelenti. A *Sáriiban*, Börcsök Erzsébet első regényében a charleston összetartozásra ad alkalmat, ez teszi Sáriékat nemzedékké. Ők az „új fiatalok”, akik az akkori „elveszett nemzedék”-kel ellentétben nem akarnak azzá válni, holott az esélytelenség nyilvánvaló. A szerelem tolsztoji mértékkel mérhető, és a nő nézőpont természetesen ebben a vonatkozásban válik fontossá. Ha kivételesen elfogadom Szenteleky „asszonyregény” terminusát, akkor ez a nézőpontra vonatkoztatható. Ha úgy tetszik, a nő nézőpontjából hangzik el az ítélet is: hibás a kor, mely a nőket csak az otthon, csak a család számára nevelte. Kiteljesedésre tehát a szerelem/a szeretet ad lehetőséget. Az öninterpretáció a szerelmi vívódások során valósul meg, esetleg a felcsendülő dal- és nótabetétek kapcsán, amelyek szövegtani szempontú és intertextuális vizsgálata is új eredményeket hozhat a Börcsök Erzsébet-kutatásba. A zene, a kert, a köd például toposznak tekinthető, de természetesen az új nézőpont átértékeléséhez is vezet. Az önéletrajzi ihletésű *Eszter* expozíciója a kert metafora ontológiai vonatkozásait bontja ki, és a modern irodalom sajátos labirintusképig jut el: „Palánták vagyunk. Kitéve hónap, szélnek, napégésnek. Húz a talaj, szenvedt az árnyék, és a lélek felett újabb és újabb áramlatok kísértének. Mennyi jut el hozzá? Mit fogad el belőle? Mily nyomot hagy? Számatlan kérdés, és nincs felelet. Minden ember külön talaj, minden lélek külön mélység. Megy az ember... bukdácsol az emberi jószág és emberi rosszóság útvesztőiben, s ha egyszer megáll, nem biztos, hogy győzött, csak elfáradt, s mint tehetetlen báb sodródik az árral.”

A recepció az erkölcsi szempontot emeli ki a Börcsök Erzsébet-opusszal kapcsolatban. Az idézett szöveg a labirintust ugyancsak jószág és rosszóság útvesztőjeként értelmezi. Az *Eszter* indítása egyúttal arra is rámutat, hogy a szerző, aki nem tekinthető műfaji újítónak, egész modern „esszéregényként” kezdi regényét, valahogy úgy, ahogyan Grendel Lajos a *Szakításokat* kezdte volna.

Börcsök Erzsébet nem népies író, de a csángó gyerek motívuma vagy a betyárromantika kísértetjárása feltűnik a szövegekben (erre Utasi Csaba mutatott rá). Ebből a szempontból figyelmet érdemel az *Elesett emberek* című novella (Emberek a Karas mellől), amely a *faluszélen* lakó két marginális figurát, a koldust és a félkegyelműt láttatja. Kettőjüket, akik valahogy kiegészítik egymást, Bolond Istók vagy Wilhelm „rokonai”, akik a népmesei hősökhöz hasonlóan járnak pórul, amikor a molyos lisztből „tehetetlenül” szeretnék megvalósítani vágyaikat. Végül azonban a metélt-, a csipedett-, a galuska-, sőt a csusszantott tészta-álmom is megghiúsul, és a fekete, piszkos tésztát a szomszédék kutyája falja fel. József és Krizsán a földhözragadtságtól eltávolodva egy rövid időre szabadon csapongó „áhitózóvá” válik, csakhogy a népmesei tanulság már nem elégítené ki az olvasót. Kudarckuk sorsszerű vereség, elesett-ségük forrása a peremlélt, illetve a behatárolt pszichikus tér. A megalázó állapotból nincs kiút, a bűntudat is hiábavaló.

Figyelmet érdemelnek Börcsök Erzsébet precíz kötetkompozíciói, ez főként a novelláskötetek összeállításában nyilvánul meg. *A Vándor a Nišavánál* az 1936-os kötetbe címadó novellaként a kötet élére kerül, az *Emberek a Karas mellől* (1963) című kötet utolsó novellája ismét ugyanez a hazataláló szöveg lesz.

Börcsök Erzsébet nyelve és stílusa rendkívül változatos, hiszen a belső monológok különbözősége, a szórakoztató, sőt a bulvárirodalom eszközei, a líraiság, a képi látásmód, az impresszionista képsorok, az oximoronok, a sok-sok növényhasználat, a szólások és közmondások gyakori használata még csak olvasói megfigyelés. A további kutatás vezethet igazán eredményhez. A szövegszerkesztés kapaszkodói pedig az évszakok, főként az átmenetiek: az ősz és a tavasz. A nyitottság a Börcsök-próza legfontosabb sajátossága, a montázsoló kérdések gyűrűznek tovább az olvasóban, noha a novellák és regények szereplői bilincsben élnek.

„Szíved szerint mennél haza” – írja Teréy János a *Paulusban*, és a Börcsök Erzsébet-hősöknek is hasonlóképpen csak a küszködő vívódás vagy a beletörődés marad.

Meg a szerelem, amely esélyt adhat a hazatalálásra. A magány és a csend ilyenkor vonzó lesz. Csakhogy ez inkább út, útirány, nem végleges hazaérkezés, nem teljes bizonyosság. Minden ördögszekérszerű.